

Георги Владимиров
Пламен Павлов

Златната орда и българите



БЪЛГАРСКА  ИСТОРИЯ

БЪЛГАРСКА  **ИСТОРИЯ**

- © Георги Владимиров и Пламен Павлов, *автори*
- © Мирела Мишева, *редактор*
- © Станимира Вѣтева, *отговорен редактор*
- © Ася Атанасова, *коректор*
- © Александра Младенова, *графично оформление и корица*

Изображението на авантигула е анонимна китайска рисунка от XI – XIV в., татарин на лов.

„БИ 93“ ООД
София, 2021 г.

ISBN: 978-619-7496-90-1

Георги Владимиров
Пламен Павлов

Златната
орда
и българите

София
2021

СЪДЪРЖАНИЕ

Вместо предговор към второто издание	5
Уводни гуми	7
Към читателите	10
За настоящото изследване	13
Глава I. Извори и историография	
извори за Златната орда	14
Златната орда в историческата наука	17
Златната орда и българите	
в българската историография	19
Златната орда и българите	
в чуждата историография	25
Глава II. Раждането	
на Монголската империя	29
Глава III. Златната орда	38
Глава IV. Стопанство и култура	
на Златната орда	46
Глава V. Златната орда,	
Дунавска България и Балканите	56
Глава VI. Златната орда и българите на Волга –	
политически, икономически и културни характеристики	107
Заключение	116
Подбрана библиография	119
Хронологическа таблица	133
Золотая орда и болгары	141
The Golden Horde and the Bulgarians	143

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ

От времето на хуните на Атила през V в. до израстването на Московското царство повече от хиляда години по-късно в огромното пространство между средноазитските степи и Дунав няма политическа и военна сила, равностойна на Златната орда. През XIII – XIV в. огромната империя на „монголите“ или „татарите“ е незаобиколим геополитически фактор за десетки държави и народи, включително за средновековните българи на Волга и Балканите. Отношенията на двете средновековни български държави със Златната орда, техните политически, стопански и други измерения, проявите на взаимни културни влияния и т.н. дълго време са подценявани в историческата наука. От друга страна, тези без съмнение важни въпроси остават почти непознати за широката публика – обстоятелство, което малко или много затруднява обективното осмисляне на ролята и мястото на средновековните българи в тогавашния, а и в днешния свят.

Появата на първия вариант на нашата книга получи положителни оценки от страна на авторитетни учени, което не само ни радва, но и ни задължава да продължим работата по тази проблематика. През 2009 г. известният наш археолог проф. Станислав Станилов отбеляза: „Сполучливото хрумване на Пл. Павлов и Г. Владимиров да обединят паралелно съдбата на двете Българиин на Дунав и Волга представя на читателите малко известна и твърде интересна гледна точка върху историята. Според проф. Фаяз Хузин, водещо име в Академията на науките на Република Татарстан, ... читателите ще останат доволни от представените материали и оригинални заключения на авторите по проблемите за историческите връзки на българите със Златната орда. На свой ред друг утвърден казански историк – проф. Илнур Миргалеев, подчерта значението на поставените в книгата научни проблеми, ... които представляват интерес както за изследователите в Русия и Татарстан, така и за учените в други страни“.

През изминалите години беше натрупана нова информация, най-вече в резултат на археологически проучвания в земите на двете

те средновековни български държави, както и в огромното пространство на самата Златна орда. В научно отношение влязоха слабо познати писмени източници и бяха публикувани сериозни научни изследвания, дело на учени от различни държави. Всичко това е отразено в новото издание на книгата „Златната орда и българите“, допълвайки изложението с нови факти и наблюдения.

Признателни сме на Сдружение „Българска история“, благодарение на чиято инициатива и усилия книгата вече е в ръцете на все по-взискателния български читател.

От авторите

УВОДНИ ДУМИ

Втрудовете, посветени на историята на Улуса Джучи, място и ролята на Златната орда в световната геополитика на Средновековието все още са недостатъчно проучени. Ако някои направления в международните връзки на джучидите са изследвани добре и по отделни аспекти е очертан основният кръг от проблеми, то такива насоки като взаимоотношенията на златоординската държава с европейските държави, с Юанската империя и Чагатайския улус все още чакат своите изследователи.

Златната орда се появява в резултат на завоевание. Затова, говорейки за международните връзки на Улуса Джучи, трябва да отчитем, че в началния период на формиране на държавата, нейното участие в световната геополитика се определя от военния фактор. Така отношенията на джучидите с другите държави до 1242 г. носят изцяло военен характер.

Доколкото завоеванията на джучидите са ориентирани в западна посока, то първи „партньори“ в тяхната външна политика се явяват онези държави, които не попадат в състава на Улуса Джучи. Това са балканските държави – Византия, България, както и Унгария, Полша и германските държави.

Военното могъщество позволява на джучидите да диктуват свои условия на външния свят. През териториите на Златната орда преминават най-важните търговски пътища, свързващи Изтока и Запада. В орбитата на военните, политико-икономическите и културните връзки и интереси на татарските управници са въввлечени много народи в Евразия.

Златната орда води активна външна политика, като от средата на XIII в. вместо Запада, който престава да интересува джучидското правителство, на преден план излизат източните и южните направления. Златната орда активно участва във вътрешномонголския въпрос, в чиято основа стои проблемът за подялбата на наследството на Чингиз хан. Естествено, през този период и впоследствие продължават връзките с европейските държави и дори със скандинавските страни. През 60-те години на XIII в. се установяват

дипломатически отношения между джучидите и Византия. Развива се сътрудничеството и с италианските търговци, за които е известно, че след 1260 г. започват активно да търгуват на златоординска територия. Що се касае до отношенията между българи и татари, то те са съюзнически, като българите участват на страната на златоординците в татарските походи срещу Византия, а татарските ханове се проявяват като покровители на България.

В резултат на смутовете от 60-те – 70-те години на XIV в. в Улуса Джучи и гибелта на останалите чингизидски държави Златната орда губи своето място в системата на международните отношения. Вследствие на почти 20-годишното отсъствие на златоординска държавност отсъплението от международната сцена е налице. Тя губи собствени територии, съюзници, васали сателити и разбира се, зони на интерес, в които дотогава се чувства присъствието на икономическата и политическа мощ на татарската държава.

Програмните изяви на джучидите в новата геополитическа обстановка в края на XIV – началото на XV в. са ориентирани към възвръщане на международния авторитет на държавата. Златоординският хан Тохтамъш възражда и дипломатическите връзки на Златната орда с източноевропейските страни. В известното си писмо до литовския княз Ягайло Тохтамъш пише: *Ние изпратихме пратеници..., за да се знае за възшествието на великото място* [стабилизирането на властта на златоординските господари].

В Русия съществува обширна историография, посветена на историята на Волжка България и Златната орда. Въпреки това в тези изследвания взаимоотношенията на златоординската държава с Дунавска България практически не са разгледани. Би било неправилно да се твърди, че интерес към татаро-българските контакти е липсвал – изглежда тук роля изиграва политическата действителност на XX в.

Много радостно е, че нашите български колеги, известните учени Пламен Павлов и Георги Владимиров, са се заели с написването на подобен труд, в който, без съмнение, много проблеми са разгледани за първи път в историографията и ще представляват интерес както за изследователите в Русия и Татарстан, така и за учените в други страни. Особено любопитни са разделите, посветени на образа на

Златната орда в българската историографска традиция, ролята на хан Ногай в татаро-българските отношения от втората половина на XIII в, т.нар. татарска хегемония в Търновското царство, татаро-българските отношения през XIV в. и османската експанзия, приносът на волжките българи във формирането на златоординската култура, ежедневието на златоординци и т.н.

Вярвам, че книгата на колегите Пламен Павлов и Георги Владимиров ще се превърне в причина за нови проучвания в тази насока от страна и на други историци както в България, така и в Русия.

*проф. Ильнур Миргалеев, к.и.н.
Ръководител на Център
за изследване на Златната орда
и татарските ханства „М. А. Усманов“,
Институт по история на Академия
на науките на Република Татарстан*

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ

Искрено се радвам на успехите на българските колеги, пълноценно работещи по разрешаването на общите проблеми в средновековната история на двата родствени народа – дунавските и волжките българи (казанските татари). В последните години те издадоха ред оригинални публикации под формата на статии, книги и монографии, посветени на общите ни предци – прабългарите от източноевропейските степи (вж. трудовете на Р. Рашев) и съпоставителното изучаване на Дунавска и Волжка България (вж. трудовете на Г. Владимиров). Тези трудове бяха приети с голям интерес от научните среди в Татарстан.

Убеден съм, че предложената на вниманието на читателите нова книга на Г. Владимиров и П. Павлов „Златната орда и българите“ ще предизвика немалък интерес сред нашите руски историци преди всичко поради това, че в недалечни съветски времена златоординската тематика практически бе забранена. Към нея се обръщаха преди всичко археолози и нумизмати, стремейки се да избегнат мълчаливо острите проблеми, свързани в частност с етногенеза на народите от Поволжието, златоординското наследство в културата на руси и татари, пресилено оценявайки това наследство двойно по-негативно.

В последните години положението се изменя. Не само у нас в Татарстан, но и в Москва се издават сериозни изследвания, авторите на които смело преразглеждат трайно установени възгледи за историята на Улуса Джучи, безпристрастно, опирайки се на изворите, изучават проблемите около приемствеността между държавните институции на Златната орда и Московска Русия. Постепенно терминът „монголо-татарско иго“, станало, така да се каже, причина за вековната изостаналост на Русия, се превръща в анахронизъм. Днес все повече се говори за високоразвита „златоординска цивилизация“, засенчваща всички предходни културни достижения на народите в Евразия.

Все пак в съвременната историография на Татарстан се наблюдава тенденция на омаловажаване ролята на волжките българи в зла-

тоординската история. Понякога се стига до нелепото твърдение, че българите, така да се каже, били почти напълно изтребени по време на монголо-татарското завоевание и поради това не са могли да внесат нищо съществено в културата на населението на Улуса Джучи. Това, разбира се, далеч не е така. В домонголската епоха българите обитавали огромни пространства в Източна Европа – не само в Поволжието и Приуралието, но и в земите, които преди това влизали в рамките на Велика България на Кубрат и Хазарския каганат. Убедително свидетелство за това са разкопките на московския археолог Е. Зиливинска и нейните колеги на градището Самосделка в района на златоординската столица Сарай (на 40 км южно от Астрахан), които откриват значими културни слоеве от X – първата трети на XIII в. с ярки следи от присъствие на българите. Нагали това население е било напълно унищожено от монголските завоеватели, иначе как могат да бъдат обяснени ясно проследимите български черти в материалната култура на Златната орда. Следователно дължни сме да признаем дейното участие на българите в създаването на златоординската цивилизация, краткият разцвет на която се отнася за краткото време на управление на хановете Узбек и Джанибек. След смъртта на последния започва разпадът на Улуса Джучи, завършващ през първата половина на XV в. с възникването върху руините му на редица постзлатоордински държави. Мимоходом ще отбележим, че за толкова кратко време на повече или по-малко спокоен живот в Улуса Джучи не е могла да се формира еднна татарска народност – това, че населението е било назовавано от съседите си татари, все още не говори за формирането на консолидиран етнос. Българите в същността си си останали българи чак до Казанското ханство (неслучайно великият московски княз Иван III след победата си над казанци през 1487 г. приел титула „княз Български“).

Монголо-татарите унищожили суверенитета на Волжка България, включвайки земите ѝ в своята държава, и същевременно създали висока цивилизация от наистина световен мащаб, от плодовете на която се възползвали и българите. Оттук произтича изводът за нееднозначната оценка на ролята и мястото на Златната орда в историята на съвременните татари – потомци на българите и на другите народи в Русия, включително русите. Във всеки случай не следва да се идеализира Златната орда и нейните ханове, още

повече да се поставя паметник на Чингиз хан, както у нас претендират някои „горещи глави“, непознаващи историята. Трябва да им се отгаде дължимото – и в положителен, и в отрицателен смисъл, т.е. това, което те заслужават.

Книгата, която гържите в ръце, е призвана да даде отговор на много въпроси, традиционно възникващи при изучаването на историята на Златната орда. Първият от тях е свързан, разбира се, с историческата съдба на българите в тази държава. Търсенето на отговор на този въпрос е в центъра на вниманието на авторите на книгата. Надявам се, че читателите ще останат доволни от представените в книгата материали и оригинални заключения на авторите по проблемите около историческите връзки на българите със Златната орда. Все пак природата на научните изследвания е такава, че на мястото на един разрешен проблем възникват два други, изискващи по-нататъшно изучаване. Сред последните виждам твърде слабо изследваните (поради недостиг на извори) проблеми около контактите между дунавски и волжки българи в различните исторически епохи. В тази област се забелязва широко поле за сътрудничество между българските и руските (на първо място татарстанските) историци. Искрено се надявам на подобно взаимноизгодно сътрудничество.

В заключение бих искал да отбележа не само високото научно равнище на направеното от Г. Владимиров и П. Павлов изследване, но и гостъпния за широката публика език на изложението. Смятам, че ще бъде много полезно то да се преведе на руски и да се издаде при нас, в Казан – столицата на Татарстан, което ще ознаменува първия етап по пътя на действителното сътрудничество между българските и татарстанските учени.

*проф. д.и.н. Фаяз Хузин,
Член-кореспондент на Академия на науките
на Република Татарстан*

ЗА НАСТОЯЩОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Кои са татарите и кои – монголите?

Защо Златната орда се нарича „златна“?

Какви са взаимоотношенията между дунавските българи и златоординците и волжките българи и техните завоеватели?

Имало ли е татарски цар на българския престол в Търново?

Изчезнали ли са волжките българи с монголското нашествие?

Това са само малка част от въпросите, на които ще потърсим отговор в следващите страници. Ще проследим възникването на Златната орда като част от Монголската империя, нейния възход, влияние и разпад през призмата на взаимоотношенията на Ордата с Дунавска България на Асеневици, от една страна, и българските емирати по Средна Волга, от друга. Към момента няма научно изследване, което да обединява в себе си тези два привидно разнопосочни исторически потока. След разпада на Старата Велика България именно Златната орда за почти двувековен период се превръща в своеобразно „посредническо“ звено между двата отдавна обособени „български средновековни свята“. Ще бъдат разгледани политическите, стопанските и културните влияния на златоординци върху българи и на българи върху златоординци. Освен актуална подобна проблематика има и реален приносен характер в анализа на контактите на татаро-монголите с „българското тук“ и „българското там“. Необходимостта от изследването и допълнително ще стимулира изследователските търсения в тази насока и ще доведе до задълбочаване на интердисциплинарните търсения както на български, така и на руски, татарстански, унгарски и западноевропейски проучватели, изкушени в търсенията си от подобна любопитна материя.

Посвещаваме настоящото изследване на светлата памет на нашия колега и приятел, на големия български учен и изследовател проф. Рашо Рашев!

От авторите

Глава I. ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЯ ИЗВОРИ ЗА ЗЛАТНАТА ОРДА

Създадената от монголите (татарите) огромна държава в Източна Европа, истинска „суперсила“ на своето време, прави изключително впечатление на съвременниците. Източниците за нейната история са многобройни и изобилни, но за съжаление, домашните писмени извори от самата Златна орда са сравнително оскъдни. Разбира се, запазени са известен брой актове, дипломатическа кореспонденция и т.н. За съжаление, на практика отсъстват исторически произведения и хроники, каквито без съмнение са съществували при равнището на градската култура в големите златоордински центрове. Познатите днес съчинения са на по-късни автори, което вероятно се дължи на нерадостната съдба на водещите културни центрове на Ордата. Както ще узнаят читателите на тази книга, те са безмилостно унищожени от ордите на Тимур (Тамерлан) в края на XIV в. Съзнателно игнорираме т.нар. „История на Джагфар“ („Джагфар тарихи“ и нейния тайнствен автор Бахши Иман) и други подобни творби, доколкото става дума за исторически мистификации, най-малкото за произведения с, меко казано, спорна автентичност.

За съвременниците от близки, а и по-далечни страни Златната орда е могъща държава, опасен противник и желан съюзник на собствените им държави и техните владетели. Арабските извори за историята на Ордата, включително и за нейните отношения с дунавските и волжките българи, са сравнително многобройни. Авторите са представители на мюсюлманската интелигенция от Египет, Средна Азия, Мароко и други страни, сред които непременно трябва да бъдат посочени Ибн Ал-Асир, Рукн-ад-дин Байбарс, Ибн Абдезахир, Ал-Муфаддал, Ал-Омари, Ан-Нувайри, Ибн Батута, бележитият философ Ибн Халдун, Ал-Макризи, Ал-Калкашанди, Абул Фида и др. Най-добре информирани са хронистите, свързани с египетската султанска канцелария, като сред тях има и секретари на самите владетели. Сведенията, предоставени от тях, са почерпени от официални документи, срещи с татарски дипломатически

пратеничества, разкази на търговци и др. Няма съмнение, че особено ценна е информацията, която тези автори са получавали от самите мамелюци. Както се знае, тези „роби“ (по произход най-често кумани, представители на кавказките народи, в някои случаи и волжки българи) са превръщани от египетските султани в дворцова гвардия, а по-късно и в основа на египетската армия. В средата на XIII в. мамелюците заграбват върховната власт. Султаните мамелюци на свой ред купуват роби от земите на Златната орда, с които подсилват водещите си позиции в арабската държава.

Извънредно важни за историята на „световната“ татарска империя са персийските (иранските) извори. Те отразяват не само интереса към началото на монголската империя, но и острия конфликт между татарската династия на илхан Хулагу в Иран с хановете на Златна орда. Сред тези многобройни съчинения се открояват историческите трудове на Джузджани, Джувейни, „Историята на Васаф“ (продължение на онази на Джувейни) и особено на Рашид-ад-Дин. Към тях можем да прибавим и селджукския историк Ибн Биби, който е писал на персийски. Победоносният поход на Тимур в златоординските земи най-пълно е описан в съчинението „Книга на победите“ на персийския историк от първата половина на XV в. Шераф ад-Дин Йезди.

Византийската историография на свой ред отделя сериозно внимание на новите „скити“ (обичайното име за номадските народи от Северното Черноморие), наричани още и със също така архаичните етнимони „тохари“ и „масагети“, но и с автентичните им самоназвания „татару“ и „монголи“. Георги Акрополит, Георги Пахимер, император Йоан VI Кантакузин, Никифор Григора, Лаоник Халкокондил и други византийски автори познават сравнително добре Златната орда и предоставят важна информация за нея, особено за политиката ѝ на Балканите. При това те ясно разграничават татарите от куманите и други номадски народи, подчинени на Ордата, имат ясна представа за татарското господство в руските княжества и Кавказ. В това отношение важна роля е играла и Константинополската (Вселенската) патриаршия, на чието подчинение са митрополиите в Киев и Москва, в Северен Кавказ, Крим и дунавската Вичина, а дори и в златоординската столица Сарай. Много данни за Златната орда и нейната политика откриваме в арменските и грузинските извори. Те обаче са свързани най-вече с Кавказкия регион и в по-слаба степен с Балканите и Волга.

Татарите присъстват твърде силно в западноевропейски извори, писани основно на латински. Папският Рим и Католическата църква като цяло проявяват подчертан интерес към Златна орда и другите части на татарския „свят“, още повече че дълго време виждат в неговите владетели потенциален съюзник срещу исляма. Ражда се легендата за християнската империя далече на Изток, управлявана от загадъчния „презвитер Йоан“. Оказва се, че източните християни, привърженици на несториянската доктрина, съвсем не притежават приписваното им влияние и политически позиции. Въпреки това дори и през XIV в. е жива илюзията за „жълтия кръстоносен поход“, който може да спаси гинещите държавици на кръстоносците в Близкия Изток. Изключително ценна информация за татарите и Златна орда са ни оставили Плано Карпини, Гийом Рубрук, Бенедикт Полак, Малко Поло и др. Към тях можем да прибавим редица папски релации и писма, сведения на пътешественици, търговци, мисионери. Господството на италианските морски републики Генуа и Венеция в Черно море, техните колонии в Крим, делтата на Дунав и други стратегически точки водят до тесни контакти с местните и централни власти на Златната орда. Тогавашни автори като Барбаро и Контарини са ни оставили богата и неподправена информация за своите татарски съседи.

Сведения за татарските нашествия се съдържат и в средновековни извори от Полша, Германия, Унгария, Чехия, Хърватия, Франция, Англия. Особено силен е „татарският страх“ през 30-те – 40-те години на XIII в., отразен в хрониките на Алберик, Матю Парижки, Тома Сплитски, „Жалната песен на Рогерий“ и др. Интересът към татарите продължава и през следващите столетия, като предвид географската близост и периодичните военни конфликти е най-подчертан при унгарските автори.

Не на последно място сред чуждите извори за Златната орда особено висока стойност притежават руските летописи и литературни произведения, включително шедьоври като „Задонщина“. С оглед на интересуващата ни проблематика староруските автори предоставят ценна информация преди всичко за земите на волжките българи. Татарската тема присъства категорично и в малкото оцелели до наши дни писмени паметници на Дунавска България, включително в апокрифи, приписки, надписи.

ЗЛАТНАТА ОРДА В ИСТОРИЧЕСКАТА НАУКА

Златна орда привлича вниманието на учените сравнително късно, което може да се отглед на редица фактори: късното проучване и научни публикации на основните извори за нейната история, традиционното пренебрежение към „номадския свят“ и източните „варвари“ и т.н. Разбира се, татарската тема присъства в обобщаващите трудове за историята на Византия, Русия и Средновековна Европа, обект е на различни коментари във връзка с конкретни събития. Едва през XIX в. се появяват солидни изследвания като книгите на Ш. Д'Осон и Й. Хамер-Пургшал, с което се дава сериозен тласък на по-нататъшно проучване и осмисляне на тази несъмнено важна за историята на Източна Европа и Балканите проблематика. Многобройни са изследвания на руските учени, сред които архимандрит Леонид, Н. Веселовский, В. В. Бартолд, Б. Греков, Ю. Якубовски, И. Греков, В. Пашуто, С. Закиров, Г. Фьодоров-Давидов, Л. Гумилев, М. Сафаргалиев, Е. Кичанов, М. Крамаровски и много други, включително тематичният сборник „Татаро-монголите в Азия и Европа“ (1969 и 1977 г.). И до днес не е загубило своята изключителна стойност двутомното издание на В. Тизенгаузен „Сборник от материали, отнасящи се към историята на Златната орда“, където са събрани многобройни арабски и персийски извори. Повече за изследванията в Русия и бившия Съветски съюз, както и на учените от Татарстан читателите може да открият в главата за волжките българи и Златната орда в историографията в настоящата книга. Фундаментален принос в изучаването на Златната орда има немският учен Б. Шпулер, чийто труд и до днес не е загубил високата си научна стойност. Важни наблюдения по темата прави известният френски ориенталист П. Пелио. Свои приноси имат изследователи от много страни, особено що се отнася до лингвистиката, културата, изкуствознанието и т.н. Сред изследователите от средата и втората половина на XX в., занимаващи се с историята на Ордата и политиката ѝ в Източна Европа и на Балканите, можем да отбележим имената на Г. Вернадски, Ом. Прицак, Б. Липърд, Т. Олсен, Ю. Шамилоглу (САЩ), К. Хауърд, К. Хейууд (Великобритания), А. Са-

чердоцяну, А. Дечей, В. Чиочилтан, Е. Оберленгер-Търновяну (Румъния), М. Кафали, И. Тоган (Турция), Х. Гьокенян, К. Хелер (Германия), Е. Стрелчик (Полша), Л. Лигети, Л. Рашони, И. Вашари (Унгария), А. Узелац (Сърбия) и др.

ЗЛАТНАТА ОРДА И БЪЛГАРИТЕ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОГРАФИЯ

Темата за Златната орда и българите на Дунав има сравнително второстепенно присъствие в разработките на родната историография. Причините са както чисто обективни, свързани с липсата на достъп до гостатъчно източници, научни и теренни изследвания, така и субективни, подчинени на идеологически, в повечето случаи извъннаучни фактори.

В българската историопис от Освобождението на България (1878 г.) до днес монголо-татарите и Златната орда попадат в рамките на два исторически сюжета – съдбите на Дунавска България от втората половина на XIII – началото на XIV в., от една страна, и на Волжка България през XIII – XIV в., от друга.

Преобладаващо присъствие има образът на татарите и Златната орда (за жалост – често без ясно и необходимо разграничение между етнически и политически субект) като фактор в процесите и събитията в Дунавска България от втората половина на XIII в. В своята „История на българите“ от 1896 г. К. Иречек описва подробно събитията в българското царство от края на XIII в., говорейки за „татарско владичество“. Заслужават внимание изложените разбирания за влиятелния татарски господар Ногай като *пълководец на Златната орда, господствал в края на XIII в. над Южна Русия*.

Татарите като фактор в средновековната българска история са обект на интерес и в кратката разработка на П. Ников, озаглавена „Бележки за югоизточна България през епохата на Тертеровци“. Ников нарича татарите „кипчаци“, Оргата – „Кипчакско ханство“, а Ногай е описан като влиятелен в ханството, но независим по статут владетел. Златоординците на хан Берке бегло са споменати бегло в изследването на Ив. Димитров за спорното преселение на селджукски турци в Добруджа в средата на XIII в.

Най-пълно отношенията между Дунавска България и Златната орда са разгледани от П. Ников през 20-те години на XX в. Показателно е, че неговите разработки се явяват най-подробните и за жалост, единствени изследвания по темата за почти половин столетие. На

техните страници за първи път е представена общата картина на монголското завоевание, създаването на Ордата, наричана отново „Кипчакско ханство“, и взаимоотношенията на „княз Ногай“ с българите от края на XIII в. Значим принос на автора е и умело уловената разлика във взаимоотношенията на българите с Ордата, от една страна, и с татарите на Ногай, от друга. Затова Ников говори за два периода на дипломация – формална, изразяваща се в данъчен васалитет към златоординския хан до 1285 г., последвана от пряка и опасна зависимост на българите към Ногай. Той аргументирано датира татаро-българските контакти далеч след зората на XIV в., като определя падането на България под османска власт за крайна точка на почти двувековните политико-културни взаимодействия.

Промените в политическото, етническо и културно статукво в Европейския изток в резултат на монголската инвазия засяга и П. Мутафчиев в своето изследване на средновековната история на българския народ. Подобно на своите предшественици авторът третира личността на хан Ногай като господар на югозападните територии на Златната орда, а не на Ордата въобще. В друго съчинение Мутафчиев засяга историята на конфликта между златоординци и хулагуиди, по-късния сблъсък между тимуриди и ординци в епохата на хан Тохтамыш, както и въпроса за първите татарски заселници в Североизточна България.

В своето задълбочено проучване „История на българската държава през средните векове. Т. 3. Второ българско царство“ В. Златарски описва първите нападения на монголите над България през 1242 г. и вероятното установяване на данъчна зависимост от тях над българите. Впоследствие Златарски подхваща темата за златоординците на Берке, които начело със своя хан осъществяват през 1265 г. опустошителен поход в Тракия. Според Златарски Ордата е единен държавен организъм за твърде кратко време – след смъртта на хан Бату тя се разпада, а по времето на Берке от нея се отцепва Ногай и се провъзгласява за самостоятел хан. Именно Ногай е определен като силната фигура в Ордата през 70-те – 80-те години на XIII в. Златарски споменава татарите и в контекста на въстанието на Ивайло и възцаряването му в Търново през 1278 г.

В годините след 1944 г. татарското присъствие на българската историческа сцена се интерпретира главно през призмата на две

конкретни събития – селското въстание на Ивайло от 70-те години на XIII в. и т.нар. татарска хегемония от последната четвърт на XIII в. Съчиненията са много и не биха могли да бъдат подробно изброени и разгледани. Интерес представляват две разработки. Първата принадлежи на видния нумизмат Т. Герасимов и касае монетите на Тертер (според него идентичен с цар Георги I Тертер), носещи специфичните символи луна, звезда и бюст на човек. Според Герасимов тези символи са израз на установената през последните две десетилетия на XIII в. в България татарска хегемония.

Друга значима публикация е дело на Хр. Коларов, който в монографията си „Средновековната българска държава“ посвещава цял раздел на българо-татарските отношения. Коларов се спира на произхода на монголо-татарите и техните завоевателни походи в Източна Европа. Специален параграф разглежда българо-татарски отношения през XIII – XIV в. Налице е добро познаване на източниците и интересни разсъждения за ранните контакти между българите и Ордата при управлението на ханове Бату и Берке. Обективно е представена и фигурата на Ногай като влиятелен, но не едноличен хан на Златната орда. Неговият син Чака според Коларов царува на българския престол от 1298 до 1300 г.

Тези две изследвания не успяват да преодолеят общата за периода тенденция на задълбочаващ се регионализъм и липса на достатъчно добро познаване на процесите и събитията в Златната орда. Показателен в тази насока е изграденият образ на Ордата на страниците на том 3 от издадената от Българската академия на науките многотомна „История на България“, изобилстващ с очевидни интерпретационни и чисто фактически грешки.

През 80-те – 90-те години на XX в. сериозна преоценка на ролята на Златната орда в историята на Средновековна България, Византия и Балканите прави Пл. Павлов с поредица изследвания: „Монголо-татари на българска военна служба в началото на XIV в.“, „България, куманите и Златната орда“, „Патриарх Йоаким III, татарският хан Чака и цар Теодор Светослав“, „Татарите на хан Ногай, България и Византия (ок. 1270 – 1302)“, „Средновековна България между Златната орда и турската експанзия (20-те – 70-те години на XIV в.)“, „Бунтари и авантюристи в Средновековна България“, енциклопедичното издание „Кой кой е в Средновековна България“ и др.

В тази насока работи и археологът Г. Атанасов, който заедно с Пл. Павлов уточнява маршрута на татарския поход в Дунавска България през 1241 – 1242 г. В други свои трудове Атанасов се спира на етнодемографската ситуация в Добруджа през XIII – XIV в., на съдбата на Дръстър, Вичина и други крепости в този район. Принос в изследването на темата има и молдовският учен (бесарабски българин по произход) Н. Руссев, който се спира на ролята на оргдинския фактор на Долни Дунав и в България през втората половина на XIV и началото на XV в. Ред нови моменти от историята на българо-татарските отношения са отразени в „История на Добруджа“, дело на утвърдения български медиевист В. Гюзелев в неговите авторските части в този труд.

Второто изследователско направление, частично засягащо темата за Златната орда и българите, е свързано с историческата съдба на „Втората Средновековна България“ – тази по Средна Волга. Като цяло присъствието на Волжка България в модерната българска историопис е твърде ограничено – тя има по-скоро статут на екзотична историческа реалност. Малкият брой проблематизиращи проучвания (предимно в сферата на етнографията през 70-те – 80-те години на XX в.) имат приносен характер, но са недостатъчни за формирането на ясна, научно аргументирана представа за Волжка България и нейния исторически път в българските научни среди и сред широката общественост. Това води до липса на критерии за истинност по тази проблематика, използвано умело от недоброствестни „алтернативи“, които през последното десетилетие умело успява да я превърнат в добре печеливш писателски бизнес.

Подобна е съдбата на темата за Златната орда като фактор в историята на Средноволжкия регион и в частност в битието на волжките българи. За нея се споменава бегло като политически приемник на гържавата на волжките българи. Още през 1907 г. на български език е преведена и издадена извадка от пътеписа на англичанина Е. Турнерели – *Russia on the Borders of Asia*, от 1854 г. Заглавието на извадката е „Развалините на Болгар и древните българи“. Описвайки селището Болгар, Турнерели обръща внимание на архитектурните паметници от епохата на златоординското владичество и цялостната съдба на волжкобългарските земи в епохата на новите господари.

За татарското господство по Средна Волга споменава Д. Даскалов в своя доклад пред Българско историческо дружество, озаглавен „Българите – потомци на царствените скити и сармати“. Покоряването на Волжка България от монголите отбелязва и П. Ников в споменатото свое изследване „Българи и татари през средните векове“.

Сравнително подробен обзор на изследванията и публикациите на съветската историография от 20-те – 30-те години на ХХ в., засягащи Волжка България и частично историята и културата на Златната орда прави М. Чичикова на страниците на „Известия на българското историческо дружество“. Интересен и несъмнено верен е изводът на авторката, че златоординската култура е *сложна и многообразна, еднакво свързана и с културата на Волжка България и със средноазиатската хорезмийска култура*.

Златната орда като държавна структура, включваща покорената Волжка България, е спомената през 60-те години на ХХ в. в работката на В. Гюзелев и П. Дражев, посветена на българската държава на Волга. Представени са опитите на волжките българи да възвърнат независимостта си, династическата криза в Оргата от втората половина на XIV в., превземането на Болгар от княз Булат Тимур през 1361 г. и обособяването на Българското и Жукотинското княжество след златоординския крах в Куликовската битка (1380).

През 70-те години на ХХ в. на страниците на официоза на Археологическия институт на БАН списание „Археология“ се появява статията на казанския археолог А. Халиков „Столицата на Волжка България от домонголско време“. Благодарение на нея в българската историография се утвърждава идеята, че историята на Волжка България не приключва с покоряването ѝ от монголите, а обхваща три етапа, последният от които е периодът на Златната орда (1236 – XIV в.). Разпадът на Волжка България на две подчинени на Оргата княжества маркира и Фл. Бадаланова в свое кратко езиковедско изследване върху волжкобългарско-руските контакти и заемки. Образът на Златната орда присъства и на страниците на периодичния печат като шрих в историята на град Болгар, описана от журналистите Ал. Александров и Ив. Глинджев. Като цяло в българската историография образът на Златната орда, нейният исторически път и наследство в района на Средна Волга стават жертва на общото маргинализиране на темата за Волжка България и волжките българи.

През 90-те години на XX и първите години на XXI в. в България се наблюдава засилен интерес към средновековната българска история и по-специално към нейните доскоро идеологизирани кътчета. Годините на промяна се превърнаха в изпитание за ограничената в рутинни разработки българска медиевистика. Безвъпросно изоставените от нея научни ниши бяха мигновено атакувани от новопоявилата се „алтернативна историопис“, представлявана от непрофесионалисти, лаици и откровени митографи. „Авторитетната“ намеса на изявени български интелектуалци и журналисти в „търсенето на историческата истина“ доведе до допълнително задълбочаване на кризата. Академичната медиевистика все така трудно намира необходимата аргументирана алтернатива на стремежите истинската история да бъде принижена до атрактивен холивудски сценарий. Все пак в последните години са налице сериозни опити за „институционализиране“ и „легитимиране“ на проблематиката, като нейното задълбочено разработване и интерпретиране все още предстои да бъде осъществено.

ЗЛАТНАТА ОРДА И БЪЛГАРИТЕ В ЧУЖДАТА ИСТОРИОГРАФИЯ

Темата за Златната орда и българите присъства в чуждата историография главно в нейния волжкобългарски аспект, дълбочено и многопосочно разработен от руската и казанската историография още в зората на тяхното възникване. През XVIII – началото на XIX в. историята на монголското нашествие, образуването на Златната орда и влиянието на тези събития върху съдбата на волжките българи предизвикват интерес у първите руски професионални историци. В съчиненията на В. Татищев и Н. Карамзин обаче историята на Волжка България и историята на Златната орда са разгледани като два различни несвързани помежду си епизода от историята на Средното Поволжие. Тази тенденция на диференциране продължава чак до 70-те години на XIX в., когато С. Шпилевски и Ш. Марджани въз основа на вече натрупани извороведски, археолого-нумизматични и фолклорни източници формулират и обосновават тезата за история на Волжка България в епохата на Златната орда. В зората на XX в. по темата работят Г. Ахмаров и Г. Губайдулин.

През 30-те години на века започват и първите планомерни разкопки на екип, ръководен от големия познавач на волжкобългарската история и култура А. Смирнов. Те намират конкретни материални доказателства за битието на волжките българи след покоряването им от монголите и попадането им в състава на Златната орда.

През 40-те години с особен научен интерес се ползват епиграфските паметници от Средното Поволжие, датиращи от златоординския период. Н. Калинин и неговия ученик Г. Юсупов събират и описват няколкостотин подобни образци, представляващи важен източник за езика, културата и изкуството на волжките българи в епохата на Златната орда. Последователи на изследователското дело на Калинин са А. Халиков, Т. Хлебникова, Р. Фахрутдинов, Ф. Хакимзянов и др.

В помощ на изучаването на българо-ординските взаимоотношения и контакти са привлечени и нумизматични находки. Първите

изследвания и публикации в тази насока датират още от XIX в. и принадлежат на Х. Френ. Впоследствие темата е разработена от А. Булатов, С. Янина, големия познавач на златоординската култура и изкуство Г. Фьодоров-Давидов, А. Мухамадиев и др.

Краят на Втората световна война е ознаменуван и с един особен политически акт, в голяма степен повлиял върху изучаването на Златната орда като историко-културен феномен и отношенията ѝ със заварените в басейна на Средна Волга народи. Става дума за приетото на 9 август 1944 г. от ЦК на ВКП (б) постановление за *грешките в идеологическата дейност на Татарския обком на ВКП (б)*. В резултат на този по своему политико-партийен акт изучаването на взаимодействията между ординци и местно население се задълбочават и на бял свят се появяват изследванията на Х. Гимади за волжкото население в златоординския период, на Б. Шпулер за Ордата и Русия, на Б. Греков и А. Якубовски за паганството на Златната орда, фундаменталното съчинение на А. Смирнов за Волжка България, в което се засягат и въпроси около нейното златоординско битие и т.н. В зората на 60-те години излиза и обобщаващата монография на М. Сафаргалиев, посветена на разпада на Ордата през XV в.

На обществените отношения в Златната орда са посветени изследванията на златоординските ярлици от страна на Н. Березин, А. Курат. Особен интерес представлява значимото и до днес проучване на М. Усманов върху грамотите и правните актове на златоординци през XIV – XV в. На базата на тези изходни монографии Г. Фьодоров-Давидов формира фундаменталния си труд „Обществения строй на Златната орда“, излязъл през 1973 г. Дело на този значим специалист по златоординска история и култура са и проучвания, засягащи номадите в Източна Европа и златоординското господство, монголското завоевание и образуването на Златната орда и т.н. На различни аспекти на златоординското господство в земите по Средна Волга са посветени изследванията на А. Насонов, Б. Греков. В края на 60-те години е публикуван и споменатият вече сборник „Татаро-монголите в Азия и Европа“, разглеждащ многоаспектно причините и последиците от успеха на монголите в завоеванията им през XIII в. и процесите, довели до формирането на Монголската империя и наследилите я държавни структури.

През 80-те години на XX в. се активизира интересът и към духовните взаимодействия между българи и златоординци. В тази насока интерес представляват разработките на С. Айдаров, Д. Валеева и особено на Г. Давлетишин и А. Халиков. Изследването на последния, озаглавено „Монголи, татари, Златната орда и България“ е първото по рода си цялостно проучване върху волжкобългарската история и култура през златоординския период. Значимо по характер изследване се явява и сборникът „Волжка България и монголското нашествие“, обединяващ различни гледни точки спрямо това радикално събитие в историята на държавата на волжките българи. През 80-те години започва публикуването и на поредица сборници с актуални археологически проучвания на златоордински Болгар – жилищна и култова архитектура, занаятчийска и търговска дейност, некрополи, урбанизационни следи и т.н.

90-те години на XX и зората на XXI в. са белязани с немалко съчинения по темата от страна на обособяващата се татарстанска историография. Съществен принос в тази насока имат както утвърдени вече учени като А. Халиков, Р. Фахрутдинов, така и перспективни нови специалисти – Ф. Хузин, А. Губайдулин, И. Миргалеев и др. На страниците на излизащите в Казан сборници, посветени на златоординската история и култура и мястото на волжкобългарското наследство в тях, се появяват важни изследвания на водещи световни медиевисти – И. Зимони, И. Вашари, К. Хейууд, Т. Олсен и др.

На проблеми на археологическото наследство в Поволжието в епохата на Златната орда са посветени цели четири от излезлите досега осем броя на официоза на Института по история на Република Татарстан – сп. „Татарская археология“. За значимостта на темата и сериозния подход към нея говори фактът, че към въпросния Институт е създадено специализирано звено, наречено Център за изследване на Златната орда и татарските ханства „М. А. Усманов“ със свой собствен годишник – международния сборник „Златоординската цивилизация“. Значими поредици, дело на Центъра, са „Златоордински преглед“ и „Нумизматика на Златната орда“.

В заключение следва да отбележим, че в историографските среди се наблюдава тенденция към сблъсък на две основополагащи тези за произхода на съвременната татарска народност, условно наречени „българска теза“ и „златоординска теза“. Несъмнено по-

добен стремеж към противопоставяне на две хронологично последователни епохи в историята на средновековния регион няма собствено научни основание. Еднозначното историографско аполетизиране на една от тези епохи е предпоставено и при всички случаи тенденциозно. Несериозно звучат твърдения за „изчезване на българския елемент“ вследствие на монголското нашествие, хиперболизиране на „златоординското културно наследство“ като своеобразно начало на цивилизацията в средновековния регион, както и за „пълен упадък и татарски гнет“ в епохата на Златната орда. Историографията трябва да се придържа към свидетелствата на „авторитетите“ в най-широк смисъл на разбирането за тях и да игнорира всякакъв род емоционално обременени „пан-българистки“ и „панордински“ тези и възгледи.

Глава II. РАЖДАНЕТО НА МОНГОЛСКАТА ИМПЕРИЯ

КОИ СА МОНГОЛИТЕ И КОИ – ТАТАРИТЕ?

Тринадесетото столетие в историята на Евразия преминава под знака на силен и войнствен народ – монголите. Те са номадстващ конгломерат от народности, обитаващи териториите на днешна Монголия и южните степни и лесостепни области на Сибир. Монголските племена в онази епоха се делят на две големи племенни общности – монголи нируни (кияти) и монголи дарлекини, които често воюват помежду си в съперничество за върховно господство и преводителство.

Основен поминък на монголите е скотовъдството – коне, камили, едър и дребен рогат добитък. Монголите са класически „кентаври“ – мнозина летописци с учудване отбелязват, че монголските деца първо се учат да яздят, а впоследствие да ходят. Религиозните им вярвания не се отличават от тези на останалите номадстващи общности в Азия – францисканският монах Пласано Карпини разказва как те се кланят на *Единния бог, създател на видимо и невидимо, творец на човешките наслаждения и мъки*, наричан по тюркска традиция Тенгри. Монголите почитат изгряващото слънце, луната, водата и земята, извършват жертвоприношения, изработват идоли и ги носят като амулети по време на дългите си степни преходи. Те вярват в очистващата сила на огъня, в безсмъртието на душата и нейното прераждане в зависимост от начина на живота на човека – праведен или грешен. Затова погребват мъртвците си заедно с цялото им имущество и богата погребална трапеза.

Непримирими врагове, а впоследствие съюзници на монголите са татарите. Кои са те?

Според легендата един баща на име Или хан имал двама синове близнаци – Монгол и Татар, между които поделил властта над обширния тюркски свят – Монгол получил западната част, а Татар – източната. Извън рамките на приказките и легендите за първо си-

гурно споменаване на татарите се счита орхонският надпис на Кюл Тегин (731 – 732), където се говори за „отуз-татару“. През XII – XIII в. китайските летописи говорят за племената „да-да“ („та-та“), които били родствени на монголите. Ако се вярва на анонимната персийска хроника „Худуд ал-Алам“ (X в.), татарите били едно от племената на тогуз-гузите – *най-богатите сред тюрките*. Сведението за тюркската принадлежност на татарите потвърждава и тюркският граматик от XI в. Махмуд ал-Кашгари.

В началото на XIII в. в изворите се появяват и първите тълкувания на етническото наименование „татару“. Един арменски ръкопис от 1248 г. отбелязва, че татарите са *народ от стрелци*, наричани „остри“ и „леки“ („тур“ и „ар“), откъдето се получило събирателното „татар“. За доминиканския мисионер монах Юлиан *Татарите са мадианити* [арабско племе – бел.авт.], *населяващи земи, през които тече реката Тартар, откъдето те носят името си*. През 40-те години на XIII в. татарите стават известни в Западна Европа като народност, която *идва от Ада* [Тартар]. В следващите столетия с името татари/тартари в западния свят са назовавани практически всички източни номади и дори обитателите на руските земи.

По въпроса около името на татарите дискутират и редица историци. За предреволюционните руски изследователи това наименование означава или бързоходец (куриер), или горски обитател. Съществува мнение, че „татарин“ означава първоначално ираноезичен човек, а впоследствие – събирателно за всички чужденци (инородци).

Татарите са военствен народ и често воюват със своите съседи тюрките. След поредна война с уйгурите, в която претърпяват сериозно поражение, част от тях се преселва на запад, а друга остава в старите си местожибелища и се превръща в чест противник на Китай.

Битът и религиозните вярвания на татарите не се отличават съществено от тези на монголите. Според летописците те са конен народ, препитаващ се от скотовъдство, чиято религиозна система е традиционна за номадските народи. Контактите на татарите с техните съседи монголите са сложни и с течение на времето се превръщат в кръвна вражда. Неколкократните опити на монголите те да бъдат изтребени, се провалят. Твърде многобройни са татарите – според средновековния персийски историк от XIV в.